

Tomislav Drežnjak

Uvod

Pitanje o postanku svijeta i čovjeka jedno je od najstarijih pitanja uopće i od davnina do danas to pitanje je uvijek aktualno. Radi se o problemu koji je interdisciplinaran i obuhvaća teologiju, filozofiju i prirodoslovne znanosti. Želja mi je pokazati da teološko učenje o postanku svijeta i čovjeka *ex nihilo* nije u suprotnosti sa suvremenim prirodoslovnim naukom. Svaka disciplina na svome području nastoji dati odgovore u čovjekovom traženju konačnog odredišta i smisla. Teologija stoji pred izazovom prirodne znanosti koja tvrdi da može objasniti i dokazati nastanak anorganskog i organskog svijeta.

Teološki nauk o stvaranju svijeta *ex nihilo* govori da Bog za stvaranje svijeta nije trebao materiju iz koje bi svijet nastao, već da Bog slobodno svijet stvara iz ničega. Stvoreni svijet Bog ne prepušta njemu samome, već ga neprestano uzdržava u bitku i vodi prema njegovu konačnom cilju.

1. Pojam Stvaranja

U teologiji stvaranje svijeta označava sam postanak ili prvi početak svijeta bez da se uzima u obzir njegov daljnji razvoj.¹ Stvaranjem se daje bitak biću iz ničega odnosno stvarati znači proizvesti nešto od ništa pod vidom samoga bitka. Prilikom stvaranja nastaje biće koje prije nije egzistiralo i tome biću po svojoj naravi nije svojstven nužni bitak. Osim tvorne moći stvoritelja u stvaranju ne sudjeluje ništa sa strane bića koje nastaje te sve što egzistira dobilo je bitak od Boga stvoritelja.²

¹ MILANOVIĆ, Božo, *Teodiceja*. (Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda 1968) str. 47.

² BAUER, Ante, *Teodiceja ili nauka o razumnoj spoznaji Boga*, (Zagreb, Tisak nadbiskupijske tiskare u Zagrebu 1918) str. 129.

Causalitas per creationem je tvorna uzročnost u kojoj učinak ovisi o uzroku po čitavoj svojoj opstojnosti i po čitavom svome bitku. Učinak još nema egzistenciju ni u kojem obliku te djelovanjem uzroka počinje egzistirati i to nazivamo stvaranjem.³ Sam termin *ex nihilo*,⁴ ne promatra se kao nešto *causa materialis* iz čega je biće postalo, već ono označuje da biće prije nije egzistiralo, a zatim da je postalo. Dakle, prilikom stvaranja biće čitavim svojim bitkom započinje bivati, a da prije toga nije imalo egzistenciju.

Nauk o stvaranju svijeta iz ničega temelji se i na tekstovima: *Molim te, dijete, pogledaj nebo i zemlju i sve što je na njima i znaj da je sve to Bog načinio ni od čega i da je tako nastao i ljudski rod* (2 Mak 7,28); te: *Ocem mnoštva naroda ja te postavljam – pred Onim komu povjerova, pred Bogom koji oživljuje mrtve i zove da bude ono što nije* (Rim 4,17). Oba teksta Stvaranje povezuju sa životom poslije smrti ili novim životom. Bog koji je sve stvorio iz ničega, može ponovno stvoriti novo biće iz ničega.

Ljudi koji smrt, prestanak egzistencije čovjeka ili kraj ljudskog života na zemlji, smatraju ništavilom, nestankom, imaju dokaz da Bog, ako želi, i iz smrti može nanovo stvoriti novo biće.⁵

³ *Tradicionalna definicija stvaranja glasi: productio rei ex nihilo sui et subjecti*. Vidi: KEILBACH Vilim, *Problem Boga u filozofiji: teodiceja ili naravno bogoslovlje*, (Zagreb, Izdanje nakladnog odjela hrvatske državne tiskare 1944) str. 240.

⁴ *Kod stvaranja ne sudjeluje nikakva tvar s tvornim uzrokom; zato kod stvaranja nastaje nešto ex nihilo sui et subjecti. Dvije su prema tomu bitne biljege stvaranja: od onoga, što stvaranjem nastaje, nije prije stvaranja ništa bivstvovalo; i u stvorenom je biću svakako prije ne biti, nego biti, i to bar prije po naravi*. Vidi: BAUER, A., *Teodiceja ili nauka o razumnoj spoznaji Boga*. str. 131.

⁵ NEMET, L., *Teologija stvaranja*. str. 64.

Također, postoji i tvorna uzročnost gdje učinak ovisi o uzroku samo po svojoj supstancijalnoj ili akcidentalnoj formi. Učinak već egzistira na određen način te djelovanjem uzroka mijenja način egzistiranja. Bog stvorenim bićima nije dao mogućnost stvaranja, te je njihova uzročnost uvijek *causalitas per informationem*.⁶ Takvu vrstu djelovanja nazivamo promjenom ili gibanjem. Promjena ili gibanje označava svaki prijelaz iz mogućnosti u čin u kojem svaka stvar dobiva ili gubi određenu savršenost. Sav svijet se neprestano mijenja i u stalnom je gibanju. Promjena označava biće koje se mijenja iz jednog načina bivstvovanja u drugo. Kod supstancijalne promjene neka stvar prestaje biti ono što je bila, i postaje nešto drugo, a kod akcidentalne promjene neka stvarnost se mijenja samo u svojim drugotnim vidicima, bez da izgubi vlastitu narav. Bog je biće koje je posljednji razlog cjelokupnog gibanja i posjeduje sve savršenosti koje promjenama tek mogu nastati u bićima, a u svojoj biti je nepromjenjiv što znači da je čista aktualnost.

2. Bog se razlikuje od stvorenog svijeta

Bog je bezuvjetno nužno biće koje nije istovjetno sa svijetom kao cjelinom, egzistira i djeluje neovisno od stvorenog svijeta te je u odnosu na svijet transcendentan. Stvoreni svijet je u stalnom gibanju, a Bog je nepromjenjivo biće, čista aktualnost toliko savršen da niti mu se može što od njegove savršenosti oduzeti, niti dodati. Sve što egzistira može biti ili biće koje ima temelj svoga bitka u sebi samome ili biće koje je dobilo bitak od drugog bića. Materijalna bića ne mogu nastati od duhovne supstancije odnosno Bog nije svijet mogao stvoriti od svoje supstancije jer je njegova supstancija nerazdjeljiva i jednostavna.

Razliku između Boga, bezuvjetno nužnog bića, i stvorenog svijeta možemo uočiti po tome kako im pripada bitak. Bogu pripada bitak po njegovoj biti, jer je on sam subzistentni bitak, Bog ima temelj svoga bitka u sebi. Svim drugim bićima bitak pripada tako da ona parcipiraju na bitku, ona nisu bitak, nego sudjeluju ili uzimaju dio na bitku. Ta participacija na bitku moguća je jedino na temelju kauzalnog principa: biće koje jest po participaciji, nužno je uzrokovano i takvo

⁶ KEILBACH, V., *Problem Boga u filozofiji: teodiceja ili naravno bogoslovlje* str. 240.

biće je u metafizičkom smislu kontingentno. Stvoreni svijet i red u svijetu nije nastao slučajno, već djelovanjem umnog i slobodnog bića koje nazivamo Bog. Da svijet nije stvoren, opstajao bi po svojoj biti, te bi bio apsolutno nužan. Biće koje je apsolutno nužno po samoj svojoj biti mora biti neograničeno savršeno, te mora biti nepromjenjivo. Neovisno o tome kako se svemir i ostali svijet razvijao, odnos svijeta prema Bogu jest: **takav je svijet stvoren od Boga i od njega se razlikuje.**⁷

3. Uzdržavanje svijeta i Božja providnost

Stvoreni svijet je učinak Božjeg djelovanja s obzirom na postanak te s obzirom na sam bitak, jer egzistiranje stvorenog svijeta traje samo Božjim neposrednim pozitivnim utjecajem. Stvaranje ne označuje samo početak egzistiranja određenog bića, već i trajanje bića u svojoj egzistenciji. To trajanje naziva se uzdržavanje *conservatio*, a poima se kao nastavljeno stvaranje *creatio continua*.⁸ Dakle, stvoreni svijet po svojoj biti apsolutno nužno ovisi o Bogu cijelim svojim bitkom, stvoreni uzrok ovisi o Bogu kad djeluje, te isto tako o Bogu ovisi i onaj učinak koji nastaje.

S obzirom da Bog podržava stvorena bića u egzistenciji proilazi da Bog sudjeluje s njima u djelovanju. Božja suradnja sa stvorenim svijetom i čovjekovom slobodnom voljom odvija se tako da ona djeluju prema naravi i zakonima koje je Bog u njih upisao. Posredno Bog djeluje zajedno sa stvorenjima na način da uzdržava sile kojima djeluju tvorovi, a neposredno Bog djeluje na način da je prvi uzrok sa stvorenim bićima jer Bog je prvo biće koje svim bićima daje egzistenciju.⁹

Ako se organski svijet multiplicira ili se mutacijom razvija u novu vrstu, Bog sudjeluje tako što podržava stvoreni svijet u egzistenciji te podržava zakone sile i energije. Iako stvorena bića imaju svoje vlastito djelovanje, ono također ovisi izravno ili neizravno o Bogu.

⁷ EHR, Donald, [ur.], *New Catholic Encyclopedia*. str. 420.

⁸ KEILBACH, V., *Problem Boga u filozofiji: teodiceja ili naravno bogoslovlje*, str. 251.

⁹ Vidi: STADLER, Josip, *Naravno bogoslovlje*. (Sarajevo, Tiskara Vogler i drugovi, 1915) str. 312.

4. Čovjek je kruna stvaranja – Biće stvoreno na sliku Božju

Sva svojstva i savršenstva koja pridijevamo Bogu kada polazimo od iskustvenog svijeta, mogu se pridijevati samo analogno. Čovjek je stvoren kao slika Božja, označava da je čovjek kao Bog, ali da nije Bog, niti to može postati. Dakle, sličnost između Boga i čovjeka nije jednoznačna, već analogna.¹⁰

Otvaranjem prema Bogu čovjek ostaje sličan Bogu. Čovjek kao slika Božja upućen je na Boga, i temelj ljudskog dostojanstva leži u tome da je čovjek pozvan u zajedništvo s Bogom. S obzirom da je čovjek stvoren na sliku Božju ima dostojanstvo osobe te je pozvan da svojom vjerom odgovara na Božju milost i poziv da bude Božji saveznik. Pogrešno je promatrati čovjeka i njegovo dostojanstvo neovisno od njegova nadnaravnog utemeljenja. Tek u svjetlu Boga čovjekov život i njegovo dostojanstvo imaju smisla i takvo poimanje ljudskog dostojanstva daje smisao njegovoj egzistenciji. Iz čovjekova dostojanstva kao slike Božje proizlaze njegova prava i dužnosti.

Čovjeku je dodijeljena vlast i gospodstvo nad ostalim stvorenim bićima na Zemlji i ne smije si dopustiti da ga stvorenja nadvladaju. Čovjek kao slika Božja ima odgovoran zadatak upravljanja nad stvorenim svijetom.¹¹ (upravljanje svijetom)

Također, čovjek je sličan Bogu po svojoj duhovnoj naravi da razumno i slobodno odlučuje. Čovjek je sposoban shvatiti svoju narav i može se oduprijeti vlastitim nagonima. Upravo ta svijest je ono što čovjeka razlikuje od životinja i ostalog svijeta. (samosvijest, samoodređenje) (Post 2,20 i 2,25)

5. Ljudska osoba je duhovno i tjelesno biće

Ljudska osoba je duhovno i tjelesno biće: *Jahve, Bog, napravi čovjeka od praha zemaljskog i u nosnice mu udahne dah života. Tako postane čovjek živa duša.* (Post 2,7). Svaku ljudsku dušu Bog neposredno stvara i one se međusobno supstancijalno i akcidentalno razlikuju. Sjedinjenje s tijelom determinira individualnost duše i čini je različitom od bilo koje druge. Duša nastaje u tre-

nutku začeca, odnosno Bog stvara dušu čovjeka u trenutku supstancijalnog sjedinjenja s tijelom i na temelju tog jedinstva tijelo postaje živim. Ljudska duša je supstancijalna forma, zbiljsko i određujuće počelo, no ona je biće koje ima bit i bitak i neovisna je od prve materije. Iz toga proizlazi da duša, koja je supstancijalni princip čovjeka i uzrok života tijela, jest **nedjeljiva i neovisna od tijela** te može egzistirati i nakon raspadanja tijela tj. materije. Dakle, roditelji ne *proizvode* dušu svoje djece, već Bog neposredno stvara svaku duhovnu dušu koja je besmrtna. Čovjekova duša prilikom smrti i dalje egzistira nakon smrti i uskrsnućem će ponovno biti sjedinjena s tijelom.

6. Cilj stvaranja svijeta

Postavljanje pitanja o smislu zapravo je religiozno pitanje i datira od početka čovječanstva. Današnji čovjek ne pronalazi prave odgovore na temeljna ljudska pitanja i sve je više onih koji ne poznaju prave vrijednosti i nemaju pravih ciljeva. Besmisao je, zapravo, eksplikacija nihilizma današnjeg vremena. Međutim, Bog ima i objavljuje čovjeku plan spasenja koji ga izbavljuje od njegove *bačenosti u svijet*, od čovjekove dezorijentiranosti i bespomoćnosti.¹²

Bog kao *finis operantis* u svome je stvaralačkom činu apsolutno slobodan i svrha stvaranja svijeta i čovjeka se sastoji u tome da Bog želi svoju ljubav i dobrotu podijeliti s čovjekom i stvorenjima. Bog time ne uvećava svoje blaženstvo ili savršenost i ne teži za nečim što *nema* ili bi trebao postići jer Bog je apsolutno savršeno biće u kojoj su sve savršenosti i čijoj se biti niti može što god dodati, niti oduzeti.

Stvorena bića svoju svrhu postižu tako da svako biće prema stupnju svoga bitka i savršenstva očituje savršenost Božjeg bitka te tako Boga slave kao konačni cilj i svrhu svijeta. Dakle, stvoreni svijet nema svrhu da bude usmjeren prema Bogu kao svrsi ili cilju koji bi se stvaranjem usavršio, već da da stvorena bića participiraju na Božjoj dobroti i tako se usavrše i upotpune. Budući da je *svijet stvoren na slavu Božju*, čovjek je upućen na Boga i predodređen da slavi Boga.¹³

¹⁰ VUGDELIJA, Marijan, *Čovjek i njegovo dostojanstvo u svjetlu Biblije i kršćanske teologije. Biblijsko teološka antropologija*, (Split, Služba Božja, 2000) str. 41

¹¹ Ibid. str. 42.

¹² OSLIĆ, Josip, *Religija i znanost pred pitanjem o čovjeku*, u: Filozofska istraživanja 91 God. 23 (2003) Sv. 4, str. 896.

¹³ BAKŠIĆ, Stjepan, *Bog stvoritelj. Stvaranje tvarnog i duhovnog svijeta*, (Zagreb, 1946), str. 60–61.

7. Stvaranje svijeta kao spoznajni problem

Promatrano sa stajališta spoznajne teorije do sada se govorilo o samom objektu spoznavanja, cjelokupnoj materijalnoj i nematerijalnoj stvarnosti. Potrebno je analizirati problem s gledišta osobe koja spoznaje te posebno obratiti pozornost na sam čin spoznavanja. Otvoreno je pitanje gdje se nalaze granice ljudskog spoznavanja, i je li, i do koje mjere, moguće razgovarati o stvaranju svijeta te na koji način filozofija i teologija, a na koji način prirodoslovne znanosti pronalaze odgovore. Metafizika apstrahira stvarnost koja nije dohvatljiva osjetilima, niti onu koju je moguće dokazati matematičkim formulama. Takvo spoznavanje se odnosi na neosjetne vidove stvarnosti koji se ne mogu osjetno ni kvantitativno izraziti, tj. spoznaje se inteligibilna stvarnost koja se može dohvatiti samo umom. S druge strane, prirodoslovne znanosti promatraju svijet ukoliko je kvantitativno mjerljiv.

Pojam spoznaje nije moguće objasniti jasnijim pojmovima. Za spoznavanje određene stvarnosti potrebna su tri elementa. U prvom redu potrebno je da postoji subjekt, odnosno osoba koja spoznaje, spoznavatelj; zatim objekt spoznaje, tj. stvarnost o kojoj se misli; te sam čin spoznavanja, mišljenje prema svom sadržaju, *noema*, koji je najvažniji element u promatranju procesa spoznavanja.¹⁴ Kada se radi o spoznavanju stvaranja svijeta, imamo subjekt ili osobu koja istražuje, odnosno spoznaje; zatim sadržaj koji obuhvaća materijalni i/ili nematerijalnu stvarnost, ovisno o znanstvenoj disciplini kojom se istražuje, te čin spoznavanja. Sam predmet koji se spoznaje ne može biti fizički prisutan u subjektu, već samo intencionalno. Prisutnost objekta u subjektu koji spoznaje tumači se na različite načine. Toma Akvinski proces spoznaje tumači tako da subjekt koji spoznaje u sebe prima formu drugog bića, odnosno oblik ili slika (lat. *species*) spoznatog predmeta nalazi se u subjektu.¹⁵

Kada se govori o ljudskom spoznavanju, do izražaja dolazi pitanje o izvorima i dometu spoznavanja. Gledajući izvor ljudske spoznaje, nailazimo na dva suprotstavljena mišljenja, empirizam i racionalizam. Empirizam je teorijski pravac koji smatra da je jedini izvor spoznaje izvanjsko i unutrašnje osjetno iskustvo. Racionalizam spoznajne probleme rješava sa

¹⁴ MACAN, Ivan, *Filozofija spoznaje*. (August Šenoa, Zagreb, 1997) str. 21.

¹⁵ Ibid., 22.

stajališta mišljenja, a kao glavni izvor spoznaje navodi urođene ideje.¹⁶

S obzirom na domet ljudske spoznaje također možemo istaknuti dva suprotstavljena pravca: realizam i imanentizam. Realizam zastupa mišljenje da postoji stvarnost, vanjski svijet neovisan od čovjekove svijesti, te da čovjek može spoznati tu stvarnost. Imanentizam je najpoznatiji oblik idealizama, čiji je glavni predstavnik Immanuel Kant. On polazi od iskustva, ali postavlja pitanje o neophodnim uvjetima iskustva koji se mogu utvrditi samo *a priori*. O predmetu ljudske spoznaje odlučuju apriorni uvjeti iskustva i to je razlog zašto predmet sam po sebi ostaje nespoznatljiv, te smatra da se u svim teorijskim znanostima nalaze sintetički sudovi *a priori*. Kantov kopernikanski obrat iznosi rješenje da se spoznaja ne ravna prema predmetima, već obrnuto.¹⁷

Objavljene religije objašnjavaju stvaranje svijeta i čovjeka na svojstven način tako da se osim prikaza stvaranja govori prije svega o smislu i podrijetlu stvorenog svijeta. Biblija, kao što je već spomenuto, nije znanstvena knjiga, već prije svega Božja riječ upućena čovjeku. Vjernik pronalazi smisao vlastite egzistencije u Božjoj riječi i tako dolazi do odgovora na mnoga pitanja. Prirodnoznanstvena mišljenja o postanku svijeta i čovjeka često su mijenjala svoje iskaze o raznim problemima koje proučavaju. Znanost i filozofija su otvorene za nova otkrića i daljnja istraživanja, no ostaje uvijek otvoreno pitanje koliko su današnje prirodnoznanstvene teorije točne i daju stvaran prikaz stanja.

Znanost se razvija uočavanjem općih odnosa među stvarima te njihovim sustavnim prikazivanjem. Suvremena epistemologija navodi da je posjedovanje prave spoznaje moguće ako osoba koja spoznaje vjeruje u svoje propozicije, ako je to vjerovanje opravdano, te ako je tvrdnja istinita. Tako se znanje može definirati kao *justified true belief*.¹⁸

Zaključak

Teologija i prirodoslovne znanosti ne predstavljaju dva međusobno oprečna pogleda na svijet, već su upućene jedna

¹⁶ HALDER, Alois, *Filozofijski rječnik*, (Naklada Juričić, Zagreb, 2002) str. 94.

¹⁷ MACAN, I., *Filozofija spoznaje*. str. 26.

¹⁸ Ibid., 27.

na drugu. Glavni problem odnosa religije i znanosti najviše dolazi do izražaja postavljanjem pitanja o čovjeku. Teologija i prirodoslovne znanosti potpuno su samostalne znanstvene discipline i potrebno je voditi računa o autonomnosti svake pojedine znanstvene discipline. Područje promatranja prirodoslovnih znanosti usmjereno je na promatranje mjerljive i opipljive stvarnosti. Prirodoslovna znanost nije u mogućnosti odgovoriti na pitanje konačnog smisla postojanja svijeta i čovjeka.

Biblija ne objašnjava stvaranje svijeta i čovjeka na znanstven način. Bibliji je potrebno pristupati uzimajući u obzir hebrejski način mišljenja i izražavanja, raznovremenost i raznorodnost biblijskih knjiga, postupnost religiozne misli, povijesne i zemljopisne okvire Biblije, inspiraciju te kanonicitet Biblije. Stari zavjet ne donosi sustavan prikaz stvaranja svijeta i čovjeka, a tekstovi dolaze iz različitih predaja. U *Post 1* nailazimo na temeljne misli o stvaranju, a zatim ih susrećemo u molitvama Starog zavjeta, u psalamima, kod proroka, mudrosnoj književnosti te u Zakonu. Iako Novi zavjet također ne donosi sustavan prikaz stvaranja, karakterističan je kristološki pristup. Isus Krist predstavlja početak i svršetak, novo stvaranje je započelo u uskrsnom Kristu, a čovjek u Kristu postaje novo biće. Tako prema Bibliji stvaranje dobiva svoj puni smisao i cilj. Bog nije na znanstven način objavio kako je nastao svijet i čovjek, već ostavlja nama da slobodno istražujemo svijet oko sebe. Bog nam objavljuje da sve što se nalazi izvan Boga jest produkt Božjeg stvaralačkog djelovanja.

Svijet je stvoren od Boga *ex nihilo*, iz ničega, što znači da svijet prije nije egzistirao ni u kojem obliku, ne postoji nikakav subjekt iz kojeg svijet nastaje, već činom stvaranja prvi put počinje egzistirati. Bog se razlikuje i djeluje neovisno od stvorenog svijeta koji je u stalnom gibanju, a Bog je čista aktualnost. Bog je duhovna supstancija koja je jednostavna i nedjeljiva, te materijalna bića ne mogu nastati od duhovne supstancije. Stvaranje ne označava samo početak egzistiranja, već i trajanje, te kažemo da Bog uzdržava svijet.

Bog je u svojem stvaralačkom činu apsolutno slobodan i razlog zbog kojeg Bog stvara čovjeka i svijet jest da svoju ljubav podijeli s čovjekom i stvorenim bićima. Ona svoju svrhu postižu tako da slave Boga kao konačan cilj i svrhu. Čovjek koji je stvoren na sliku Božju predstavlja vrhunac Božje stvaralačkog djelovanja. Tko je čovjek, način na koji je stvoren, i kada, jesu pitanja na koja suvremena znanost pokušava dati što je moguće točnije odgovore, ali to su pitanja koja i dalje

ostaju otvorena. Teologija u okviru svoje metode i predmeta istraživanja također raspravlja o podrijetlu čovjeka, no i to pitanje s teološke strane ostaje misterij, tajna. Teološki gledano, pojam stvaranja je moguće sagledati jedino u cjelini zajedno sa samim djelom eshatološkog spasenja čovjeka.

Literatura

- BAKŠIĆ, Stjepan. *Bog stvoritelj. Stvaranje tvarnog i duhovnog svijeta*, Zagreb, 1946.
- BAUER, Ante. *Teodiceja ili nauka o razumnoj spoznaji Boga*, Tisak nadbiskupijske tiskare u Zagrebu 1918.
- EHR, Donald (ur.), *New Catholic Encyclopedia*. The Catholic University of America, Washington, district of Columbia.
- HALDER, Alois. *Filozofijski rječnik*, Naklada Juričić, Zagreb, 2002.
- KEILBACH, Vilim. *Problem Boga u filozofiji: teodiceja ili naravno bogoslovlje*, Izdanje nakladnog odjela hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1944.
- MACAN, Ivan. *Filozofija spoznaje*, August Šenoa, Zagreb, 1997.
- MILANOVIĆ, Božo. *Teodiceja*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1968.
- NEMET, Ladislav. *Teologija stvaranja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
- OSLIĆ, Josip. »Religija i znanost pred pitanjem o čovjeku«, u: *Filozofska istraživanja* 91 God. 23 (2003) Sv. 4.
- STADLER, Josip. *Naravno bogoslovlje*. Tiskara Vogler i drugovi, Sarajevo, 1915.
- VUGDELIJA, Marijan. *Čovjek i njegovo dostojanstvo u svjetlu Biblije i kršćanske teologije. Biblijsko teološka antropologija*, Split, Služba Božja, 2000.